

تحلیل گفتمان انتقادی

چیستی و چرایی
رویکردهای متفاوت
مفاهیم نظری (بنیادی)

سجاد قاسمی گوراجول (مدرس دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمانشاه)

امید اردلان (مدرس دانشگاه امام حسین (ع) واحد کرمانشاه)

انتشارات طاق‌بستان

۱۳۹۷

قاسمی گوراجویی، سجاد، ۱۳۶۳-
تحلیل گفتمان انتقادی: چستی و چرایی رویکردهای متفاوت، مفاهیم نظری و بنیادی / تألیف: سجاد قاسمی
گوراجویی، امید اردلان. - کرمانشاه: طاقستان، ۱۳۹۱.
۱۳۸ ص.

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا

بها: ۱۲۰۰۰ تومان

شابک: ۷-۰۸۸-۵۱۰-۹۶۴-۹۷۸

کتابنامه

واژه نامه

۱- گفتمان ۲- زبان شناسی

الف. اردلان، ام. د. ۱۳۶۱-، پدیدآور ب. عنوان

۴۰۱/۴۱ P ۳۰۲

انتشارات طاق بستان

■ عنوان: تحلیل گفتمان انتقادی (چستی و چرایی رویکردهای متفاوت، مفاهیم نظری (بنیادی))

■ نویسنده: سجاد قاسمی گوراجویی، امید اردلان

■ ناشر: طاق بستان

■ نوبت چاپ: اول - ۱۳۹۷ - کرمانشاه

■ شمارگان: ۱۰۰۰

■ قطع: وزیری، ۱۳۸ ص

■ شابک: ۷-۰۸۸-۵۱۰-۹۶۴-۹۷۸

■ قیمت: ۱۲۰۰۰ تومان

کرمانشاه: خیابان آیت اله کاشانی (دیراعظم) روبروی هتل بیستون

تلفن: ۰۸۳۱۷۲۹۱۷۳۲ فاکس: ۷۲۷۱۶۴۳

Gmail: Taghbostan.book@Gmail.com

بخش اول: تحلیل گفتمان انتقادی

۱. تحلیل گفتمان انتقادی و مقایسه‌ی آن با تحلیل گفتمان..... ۱
۲. عوامل اثر در پیدایش تحلیل گفتمان انتقادی..... ۵
۱. ۲. زبان‌شناسی صورت گرا (ساخت گرا)..... ۹
۲. ۲. زبان‌شناسی نقش گرا و مکتب پراگ..... ۱۰
۳. دستور نقشی - تمام..... ۲۲
۱. ۳. رویکرد نقش گرا در دستور نقشی - نظام مند هلیدی..... ۱۳
۲. ۳. دستور و معنا‌شناسی در رویکرد نقش‌گرای هلیدی..... ۱۷
۴. ضرورت تحلیل گفتمان انتقادی..... ۱۸

بخش دوم: رویکردهای متفاوت در تحلیل گفتمان انتقادی

۱. رویکرد فوکو..... ۲۳
۲. رویکرد کرس و هاج..... ۲۶
۳. رویکرد روث و داک..... ۲۹
۴. رویکرد فرکلاف..... ۳۴
۵. رویکرد فاولر..... ۴۱
۶. رویکرد ون دایک..... ۴۳
۷. رویکرد پنی کوک..... ۵۲
۸. رویکرد لاکلا و موف..... ۵۵
۹. رویکرد ویتگنشتاین..... ۵۶

۱۰. رویکرد ون لیوون..... ۵۹

بخش سوم: مفاهیم نظری (بنیادی) در تحلیل گفتمان انتقادی

۱. گفتمان..... ۶۱
۲. تحلیل گفتمان..... ۶۳
۳. تحلیل گفتمان انتقادی..... ۶۵
۴. ساخت گفتمان مدار..... ۶۷
۵. ایدئولوژی، قدرت و زبان..... ۶۷
۶. هژمونی..... ۷۳
۷. گفتمان انتقادی رسانه ها..... ۷۶
۸. خبر..... ۷۸

بخش چهارم: نتایج تحقیقات انجام شده در ایران و خارج از ایران

۱. نتایج تحقیقات انجام شده در ایران..... ۸۳
۲. نتایج تحقیقات انجام شده در خارج از ایران..... ۸۹

واژه نامه

- واژه نامه‌ی فارسی به انگلیسی..... ۹۳
- واژه نامه‌ی انگلیسی به فارسی..... ۱۰۴

کتاب نامه

- کتاب نامه‌ی فارسی..... ۱۱۵
- کتاب نامه‌ی انگلیسی..... ۱۲۰

مقدمه:

«تحلیل گفتمان انتقادی» گرایشی نوین از رشته‌ی «تحلیل گفتمان»^۱ در مطالعات زبان شناختی است که از توصیف صرف کلام فراتر رفته و به رابطه‌ی زبان، قدرت و ایدئولوژی در جامعه پرداخته‌اند. «تحلیل گفتمان» عبارت است از تجزیه و تحلیل زبان در کاربرد، پس تحلیل گفتمان نمی‌تواند به توصیف صورت‌های زبانی جدای از اهداف و نقش‌هایی که این صورت‌ها برای پرداختن به آنها درامور انسانی به وجود آورده‌اند، پردازد (پراون و یول:^۲ ۱۹۸۳).

ون دایک^۳ (۱۹۹۲) معتقد است که منشأ تحلیل گفتمان در اواسط دهه‌ی ۱۹۶۰ می‌باشد. در سال ۱۹۶۴ در اروپا جرقه‌های زبان شناختی در جهت «زبان‌شناسی متن»^۴ و «دستور متن»^۵ زده شد، یعنی به متون کتبی و شفاهی و این که چگونه اجزای یک متن در کنار هم قرار می‌گیرند تا مفهومی را برسانند، توجه شد. اما رونق این رشته در دهه‌ی هفتاد بود که ادعا می‌شد دستور نباید صرفاً ویژگی‌های جمله‌های جدای از متن و بافت را تعیین کند و مطالعات زبانی نباید به تحلیل دستوری نظم‌های زبانی ایده‌آل و ذهنی محدود شود بلکه موضوع نظریه‌های زبانی باید کاربرد واقعی زبان در بافت

1. Discourse Analysis

2. Brown and Yule

3. Van Dijk

4. Text Linguistics

5. Text Grammar

اجتماعی باشد. و اما در مورد تحلیل گفتمان انتقادی، اگرچه به لحاظ پیشینه‌ی نظری مطالعات انجام شده، نقطه‌ی آغاز آن را باید در آراء اندیشمندانی چون فوکو^۱ و مارکس^۲ جستجو کرد، اما این شاخه از مطالعات زبان شناختی از سال ۱۹۸۹ در محتوای کتاب‌هایی با عنوانین «زبان و قدرت»^۳ از نورمن فرکلاف^۴ (۱۹۸۹)، «زبان، قدرت و ایدئولوژی»^۵ روث وداک^۶ و یا آثار تئون ون دایک، به طور مجزا مطرح گردید (آقا گل گل زاده: ۱۳۸۳، ۱). تحلیل گفتمان انتقادی نخست به وسیله‌ی زبان‌شناسان بریتانیا و استرالیا مانند «فاولر»^۷، «هاج»^۸ و «کرس» و برای خطاب به مطالعات گفتمانی که جهت-جهت‌گیری ایدئولوژیکی دارند، به کار برده شد. ریشه‌های تحلیل گفتمان انتقادی در «زبان‌شناسی انتقادی»^۹ است، که خود شاخه‌ای از تحلیل گفتمان می‌باشد.

ریشه‌های تحلیل گفتمان انتقادی در زبان‌شناسی انتقادی است که خود شاخه‌ای از تحلیل گفتمان می‌باشد. در اواخر دهه‌ی ۱۹۷۹ گروهی از زبان‌شناسان پیرو مکتب نقش‌گرای هیلیدی (فاولر، هاج و کرس) در دانشگاه ایست انگلیا^{۱۰} گرد هم آمدند. ایشان در مطالعات خود درباره‌ی زبان، رویکرد زبان‌شناسی انتقادی را برگزیدند و در کتاب معروف خود زبان و کنترل (۱۹۷۹)، این اصطلاح را به کار بردند. هدف آنها از وضع این

1. Foucault

2. Marx

3 - Language and Power

4 Norman Fairclough

5 Language, Power and Ideology

6 Ruth Wodak

7 Fowler

8 Hodge

9 Critical Linguistics

10 East Anglia

اصطلاح، آشکار کردن روابط قدرت پنهان و فرآیندهای ایدئولوژیکی موجود در متون زبانی بود. زبان‌شناسی انتقادی در پی تعبیر متون بر پایه‌ی تحلیل زبان‌شناختی است. اینها معتقدند که کلام صرفاً فرآیند و ساختارهای اجتماعی را منعکس نمی‌کند بلکه آنها را تثبیت و تأیید کرده، بدین طریق ساختارهای اجتماعی موجود را دوباره تولید می‌کند (فاولر: ۱۹۹۲).

تحلیل گفتمان انتقادی که از آبشخور زبان‌شناسی نقش‌گرا سیراب شده، گرایشی نوین از رشته‌ی تحلیل گفتمان در مطالعات زبان‌شناختی است که به کشف رابطه‌ی زبان، قدرت و ایدئولوژی در جامعه می‌پردازد. انگیزه‌ی اصلی حاکم بر این نوع تحلیل، کشف نظام‌های ارزشی ایدئولوژی‌ها و مجموعه‌ی باورهایی است که در متن نهفته‌اند. تحلیل‌گر کلام انتقادی می‌خواهد بداند چگونه صاحبان قدرت از طریق زبان و راهکارهای گفتمانی، ایدئولوژی‌های خاص خود را القاء می‌نمایند. او معتقد است ایدئولوژی‌ها در کلام ظهور پیدا می‌کنند بنا بر این با تحلیل دقیق و نظام‌مند کلام می‌توان ایدئولوژی‌های نهفته در آن را کشف کرد.

در رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی، علاوه بر اطلاعات بافت غیرزبانی، اطلاعات سطوح بالاتر و انتزاعی‌تر مانند روابط و ساختار قدرت پنهان بینشی و ایدئولوژی نیز در شکل‌دهی زبان دخیل دانسته می‌شود. از آنجا که کاربرد زبان شفاف نیست؛ یعنی معنی زیرین خود را به ما نشان نمی‌دهد، بنابراین به جهت پی بردن به معنی زیرین آن باید به تحلیل زبان پرداخت. نقطه نظرات متفاوت را می‌توان از طریق گزینش‌های سبکی بیان نمود و چنین گزینش‌هایی می‌توانند حامل ایدئولوژی‌های متفاوت باشند. بنابراین لزومی ندارد که ایدئولوژی به طور آشکار و به صورت جانبداری آگاهانه و مغرضانه ایفای نقش کند. زیرا همواره راه‌های متفاوتی برای بیان یک پدیده یا موضوع وجود دارد و

ایدئولوژی را در لفافه‌ی زبان پیچیدن، احتمال اتهام را کاهش می‌دهد. سعی تحلیل گفتمان انتقادی، کنار زدن جامه‌ی زبان از تن ایدئولوژی‌های نهفته در متن و در معرض دید قرار دادن آنها است. در واقع در نظریات اجتماعی با رویکرد زبان شناختی این مسئله پذیرفته شده است که ایدئولوژی به واسطه‌ی عادی سازی کلام، پنهان شده است. ایدئولوژی را می‌توان با استفاده از ابزارهای زبانی کارآمد بررسی کرد و آنچه بدست می‌آید در واقع روشن سازی فرآیندهای اجتماعی و سیاسی است (باغینی پور: ۱۳۸۰، ۸). زبان به عنوان جزیی از رفتار اجتماعی در یک خلاء بدون بافت به کار نمی‌رود بلکه ضرورتاً وابسته به بافت سیاسی - اجتماعی است که در آن ایفای نقش می‌کند؛ یعنی به وسیله‌ی مجرعات ایدئولوژی‌های نظام‌ها و نهادهای اجتماعی احاطه شده است. از آنجا که زبان در سطح این محیط سیاسی - اجتماعی عمل می‌کند، باید از طرفی منعکس کننده‌ی ایدئولوژی و از طرفی سازنده‌ی آن باشد. زبان شناسی انتقادی در پی آشکار کردن عقاید و ایدئولوژی‌هایی است که در زبان به گونه‌ای رمزگذاری می‌شوند که طبیعی به نظر آیند. زیرا هر جنبه‌ای از زبان اعم از آوایی، نحوی، معنایی و متنی می‌تواند مفهومی ایدئولوژیکی را القا کند (قهرمانی: ۱۳۸۲، ۳۶). در واقع مشخصه‌های کلامی ممکن است نشانه‌ای باشند از مسایل بزرگتر در جامعه از قبیل نابرابری، تفاوت طبقاتی، قدرت و سلطه‌ی گروه‌ها و ایدئولوژی‌های مختلف که به دوران مکانیسمی برای حفظ روابط نامتعادل قدرت در جامعه عمل می‌کنند. از آنجا که گروه‌های مسلط و قدرتمند همچون رسانه‌ها می‌توانند زبان را برای تقویت ایدئولوژی‌های خدایش به کار گیرند، زبان باید مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد. نیز از آنجا که یکی از نقش‌های متن و گفتار، اداره کردن ذهن دیگران است، می‌توان ساختارهای زبان شناختی و راهکارهای مختلف گفتمان را از طریق تحلیل گفتمان انتقادی تحلیل کرد تا کشمکش‌های قدرت، نابرابری اجتماعی و نکات پنهان مشکلات اجتماعی و سیاسی را کشف کرد (فلاوردیو: ۲۰۰۲).

۱۱). در واقع یکی از مفاهیم واژه‌ی «انتقادی» در تحلیل گفتمان، نیاز تحلیل گر به افشای انگیزه‌های زیرین کلام است که در طول زمان چنان طبیعی شده‌اند که ما آنها را به عنوان مشخصه‌های عادی و قابل قبول گفتمان می‌شماریم. به عبارت دیگر، ایدئولوژی به باور مشترک افراد جامعه تبدیل شده است. برای پی بردن به نحوه‌ی عمل کلام در جامعه، تحلیل گفتمان انتقادی اقدام به تحلیل متن نظام‌مند می‌کند زیرا متون وسیله‌ای هستند برای اعمال کلام که نقش‌های اجتماعی متعددی در آنها رمزگذاری شده است. از جمله متونی که بیش از همه، موضوع تجزیه و تحلیل انتقادی است، گفتمان رسانه‌ها است. زیرا همانگونه که قلم‌نویس ذکر شد، فاولر (۱۹۹۶، ۵۰) اذعان دارد که این گروه به دلیل رسمیت منبع آنها نقش آنها در شکل دهی نگرش‌ها در یک جامعه و اینکه مردم به طور منفعل آنها را مصرف می‌کنند سزاوار تحلیل گفتمان انتقادی هستند. این گروه به دلیل موقعیت اجتماعی در بسیاری از موارد منبع خبر هستند و لذا در گزارش خبر به طور مستقیم، زبانی را که انتخاب می‌کند در شکل دهی «واقعیت» در ذهن مردم و تعبیر آن بسیار مهم است. تحلیل گفتمان انتقادی به در قالب زبان شناسی نقش گرا کار می‌کند برای ظهور هر ساختار زبانی اعم از نحوی یا اشیائی، جز برقراری ارتباط نقشی در نظر نمی‌گیرد و چون به رابطه‌ی زبان با جامعه معتقد است در جستجوی نقش‌های اجتماعی- فرهنگی است. عمده‌ترین مسایلی که در جامعه بین آنها که نقش وجود دارد و به تبع از آن در زبان و متن نمود پیدا می‌کند، مسایل سیاسی و ایدئولوژیک هستند. بنابراین تحلیل گفتمان انتقادی با مطالعه‌ی متن در پی این است که فاش کند یک متن از نقطه نظر کدام یک از مسایل فوق خلق شده و خالق متن می‌خواهد چه پیامی را به مخاطب القاء کند. تعصب و جانبداری نسبت به این مسایل در متن، در بیشتر موارد واضح و آشکار نیست. کار تحلیل گفتمان انتقادی پرده‌برداری از راهکارهای غیرآشکار زبانی در متن است.